

Арстанбеков М.С., Мурзамамытов Р.А.

**МАМЛЕКЕТКЕ ЖАНА ЖАБЫРЛАНГАН АДАМГА
КЕЛТИРИЛГЕН ЗЫЯНГА КАРАТА ЮРИДИКАЛЫК
ЖООПКЕРЧИЛИКТЕРДИН ТЕОРИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Арстанбеков М.С., Мурзамамытов Р.А.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ПРИЧИНЕННЫЙ ВРЕД
ПОСТРАДАВШЕМУ ЛИЦУ И ГОСУДАРСТВУ**

M.S. Arstanbekov., R.A. Murzamamytov

**THEORETICAL FEATURES OF LEGAL
LIABILITY FOR DAMAGE CAUSED TO THE AFFECTED
PERSON AND THE STATE**

УДК: 34.343

Макалада юридикалык жоопкерчиликтин теориялык өзгөчөлүктөрү боюнча баяндама айтылат. Юридикалык жоопкерчиликтин түшүнүгү жөнүндө окумуштуу юристтердин теориялык аныктамалары жана жеке пикирлери. Социалдык жоопкерчилик менен юридикалык жоопкерчиликтин ортосундагы мамиле жана жеке диалектикалык байланыштары каралган. Жоопкерчиликтин келип чыгышы жана мамлекет тарабынан мажбурлоо чаралары каралган. Коомдук мамилелерди жөнгө салууда жана коргоодо юридикалык жоопкерчиликтин аткарган ролу каралган.

Негизги сөздөр: социалдык жоопкерчилик, юридикалык ченемдер, мамлекеттик мажбурлоо, объективдүү жагдайлар, субъективдүү жагдайлар, позитивдүү жоопкерчилик, ретроспективдүү жоопкерчилик, моралдык жоопкерчилик, укук бузуучу, укуктук статус.

В статье рассматривается теоретические особенности юридической ответственности. Теоретические определения и отзывы ученых-юристов по поводу юридической ответственности. Взаимосвязь между юридическими ответственностями с социальной ответственности и их частные диалектические связи. Возникновения ответственности и принудительных мер со стороны государства. Роль юридической ответственности в регулировании и защите общественного отношения

Ключевые слова: социальная ответственность, юридические нормы, государственное принуждение, объективные обстоятельства, субъективные обстоятельства, позитивная ответственность, ретроспективная ответственность, моральная ответственность, правонарушитель, правовой статус.

The article deals with theoretical definitions and reviews of legal scholars on law liability. Relations and personal dialectical connections between social and law responsibility. The emergence of liability and enforcement measures by the State.

The role of law responsibility in regulation and protection of public relations.

Key words: social responsibility, legal norms, state coercion, objective circumstances, subjective circumstances, positive responsibility, retrospective responsibility, moral responsibility, offender, legal status.

Юридикалык жоопкерчилик мамлекеттин, мыйзамдуулуктун, жарандардын жана алардын бирикмелеринин милдети жана укукка сыйымсыз жүрүм-туруму менен тыгыз байланышта. Юридикалык ченемдерди чыгаруу менен, мамлекет субъекттердин юридикалык жоопкерчилигин алардын эркине жана каалоосуна карабастан аныктайт, мамлекет тарабынан мажбурлоо мүнөзүндө. Мамлекеттик мажбурлоо – бул адамдардын жүрүм-турумуна белгилүү бир таасир этүүчү мамиле. Бирок бул жөн гана мамлекеттик мажбурлоо эмес, мыйзамдын үстөмдүгүн камсыздоого мажбурлоо. Мындай мажбурлоонун мүнөздүү өзгөчөлүгү, бул иштин өзү мыйзам тарабынан катуу жөнгө салынат, өзүнүн мыйзамдык алкагына ээ. Сот, прокуратура, милиция субъект катары катышып укук бузуу иштерин кароого атайын тартылган ар кандай мамлекеттик мекемелердин иш-аракеттеринин предмети болуп саналат. Юридикалык жоопкерчилик туруктуулугу, ал ар дайым мамлекеттик мажбурлоочу таасир этүүчү чараларын колдонууга байланыштуу. Юридикалык жоопкерчиликтин бул өзгөчөлүгү башка социалдык жоопкерчиликтен айырмаланып турат [3, 800 б.].

Юридикалык жоопкерчилик ар дайым белгилүү бир ажыратуудан келип чыгат, б.а. күнөөкөргө терс кесепеттерди келтирүү, анын жеке, мүлктүк жана башка кызыкчылыктарын чектөө менен коштолот.

Эркинен ажыратуу-бул кылмышкердин коомго жана мамлекетке же жеке адамга келтирген зыянына табигый реакция. Ажыратуу-бул укук бузган учурда гана пайда болгон кошумча терс кесепеттер [2, 500 б.].

Юридикалык жоопкерчиликтин эки түрү бар, алардын ар бири укук бузуунун мүнөзүнө жана аны жасагандыгы үчүн санкциялардын мазмунуна туура келет. Жазык-жаза жоопкерчилиги кылмыштар үчүн, ал эми жоруктар, бузуулар тартиптик укук бузуулардын үчүн колдонулат [1, 5-б.]. Бул жоопкерчиликтин келип чыгышы жана жүрүшү жол-жоболук формада гана жүрөт жана тиешелүү ыйгарым укуктарга ээ мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын актылары менен аныкталат. Жоопкерчиликтин бул түрү төмөнкү этаптарды камтыйт:

- конкреттүү бир адамды белгилүү бир кылмыш же укук бузуу иши үчүн айыптоо;
- укук бузуунун жагдайларын изилдөө;
- санкцияларды колдонуу же колдонбоо жөнүндө чечим кабыл алуу, анын чегинде белгилүү бир жазаны же жазаны тандап алуу;

- укук бузуучуга жүктөлгөн жазанын же чаранын аткарылышы;

- Айып пул төлөө;

Айып пул акчалай жаза жоопкерчилигине жазык, бузуулар, тартиптик жоопкерчиликтер кирет. Калыбына келтирүүчү жоопкерчилик укугу мыйзамсыз бузулган укуктарды калыбына келтирүүдө, аткарылбаган милдеттерин аткарууда турат. Жоопкерчиликтин бул түрүнүн өзгөчөлүгү, бир катар учурларда укук бузуучу өзү мамлекеттик органдардын кийлигишүүсүз өз милдеттерин аткарып, бузулган укуктарын калыбына келтирип, мыйзамдуу мамлекеттин чара көрүү ишин токтото алат [1, 5-б.]. Бул жоопкерчилик мамилелерин жүзөгө ашырууда укук бузуучуга карата колдонулган кошумча санкциялардын негизи (жазалар, айып пул жана башка мажбурлоо чаралары).

Юридикалык жоопкерчилик укуктук ченемдин санкциясы менен тыгыз байланышта жана ушул сыяктуу укук бузууга байланыштуу келип чыккан жана белгилүү бир укуктук мамиледе жүзөгө ашырылган милдеттүү милдеттенме катары пайда болот.

"Жоопкерчилик" термини көп кырдуу болгондугуна байланыштуу көпчүлүгү жоопкерчилик сезими жана жоопкерчилик мамилеси жөнүндө ар түрдүү ойлорду айтышат. Жоопкерчиликти сактоо менен, өзүңүзгө жоопкерчилик тарта аласыз, бир адамды жоопко тарта аласыз жана бошото аласыз. Коомдо алып көрсөк социалдык жоопкерчиликтин ар кандай түрлөрү бар: моралдык, саясий, кесиптик, үй-бүлөлүк, корпоративдик, диний ж.б. Социалдык жоопкерчилик

тутумунда юридикалык жоопкерчилик өзгөчө орунду ээлейт жана ал өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ, бирок ошол эле учурда социалдык жоопкерчиликтин жалпы мүнөздөмөлөрүн камтыйт [4, 209-б.].

Социалдык жоопкерчилик менен укуктук жоопкерчиликтин ортосундагы мамиле жалпы жана жеке диалектикалык байланыш катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Социалдык жоопкерчилик – бул укуктук жоопкерчиликке байланыштуу жалпы термин. Социалдык жоопкерчиликке мүнөздүү болгон кеңири таралган аспекти, өзгөчөлүктөр, белгилер, жүзөгө ашыруу формалары анын жекече түрлөрүнө да мүнөздүү. Юридикалык жоопкерчилик феноменин изилдөөдө анын жалпы түшүнүктөрүн жана социалдык жоопкерчиликти түшүнбөстөн туруп мүмкүн эмес. Философиялык жана социологиялык адабияттарда социалдык жоопкерчилик позитивдүү экендиги так айтылган, б.а. азыркы жана келечектеги жүрүм-турум үчүн, ал эми социалдык нормалардын талаптарын бузган коомго жат мамилелери үчүн терс.

Социалдык жоопкерчилик адамдын жүрүм-турумунун мүнөзү менен аныкталат жана коом менен инсандын мамилесин чагылдырат. Инсан коомдо жашап туруп андан эркин жашоого мүмкүн эмес: алар ар кандай турмуштук кырдаалда адам өз иш-аракеттерин коомдогу ченемдер жана баалуулуктар менен, башка адамдардын кызыкчылыктары менен айкалыштырууга тийиш. Аларга ылайык иш кылып, ал жоопкерчилик менен аткарылат. Өз кезегинде, коом (мамлекет, жамаат, айлана-чөйрөдөгү адамдар) ар кандай жүрүм-турумдарга адекваттуу жооп кайтарып, субъектердин ишмердүүлүгүн дайыма көзөмөлдөп турат (кубаттоо, жооптуу жүрүм-турумду бекитүү жана укук бузуучуну жазалоо). Демек, жоопкерчиликти жалпысынан, социалдык субъекттин жана анын жүрүм-турумун көзөмөлдөгөн бийликтин (мамлекеттин, коомдун) ортосундагы социалдык мамиле катары мүнөздөөгө болот. Анын аркасында коомдо уюштуруу жана тартип камсыздалат.

Социалдык жоопкерчилик бир катар объективдүү жана субъективдүү жагдайлар менен аныкталат [5, 144-б.].

Объективдүү тараптан, социалдык жоопкерчилик адамдын социалдык мүнөзүн жана социалдык мамилелерди социалдык ченемдер менен жөнгө салууну чагылдырат. *Жоопкерчиликтин объективдүү* мүнөзү анын алдын-ала аныкталышын билдирбейт, бирок бардык субъекттер үчүн социалдык мамилелер бирдей деңгээлде. Бул жерде ыктыярдуу жана баш ийүү факторлору өзгөчө ролду ойнойт.

Адамдын эркинин боштондугу социалдык жоопкерчиликтин дагы бир субъективдүү шарты болуп саналат, ал социалдык нормалардан келип чыккан өз милдеттерин туура түшүнүү жана аткаруу, көз карашынан адамдын коомдук кызыкчылыктарга болгон түз мамилеси катары көрүнөт. Коомдук мамилелердин катышуучусу ар дайым тигил же бул вариантты тандай алат.

Кээ бир адамдардын жүрүм-туруму бузулса аны ушул регламенттердин талаптарын четке кагуу менен айыптоого болбойт. Өзгөчөлүктөрү, курагына же адатка айланган психикалык ооруларына байланыштуу.

Адамдын жүрүм-турумунун эки түрү бар; социалдык пайдалуу жана коомдук зыяндуу жоопкерчилик эки аспекттен турат: позитивдүү жана терс.

Келечектүү (позитивдүү) аспектинде, жоопкерчилик адамдын иш-аракеттерине позитивдүү мамилесин мүнөздөйт. Ал иш-аракеттеринин коом үчүн маанилүүлүгүн түшүнүү, аларды мүмкүн болушунча мыкты, натыйжалуу, тезирээк жүзөгө ашырууга болгон каалолор жана аркеттер. Бул өзүнө жүктөлгөн милдеттер үчүн адамдын социалдык ролун тийиштүү түрдө аткаруусу, социалдык ченемдердин аткарылышы үчүн жооп бериши. Укуктук чөйрөдө позитивдүү жоопкерчилик социалдык-укуктук ишмердүүлүк, укуктук талаптарды жүзөгө ашырууда демилгенин көрүнүшү менен байланыштуу [6, 59-б.].

Экинчи учурда, *ретроспективдүү жоопкерчилик*, буга чейин жасаган иши үчүн жоопкерчилик бар. Бул анын инсандыгын таануу менен гана эмес, ошондой эле коомдун, мамлекеттин, башка адамдардын таасирин көрсөтүү менен жана коомдук иш чөйрөсүнө жараша саясий, моралдык, социалдык ж.б. болушу мүмкүн [7, 9-б.].

Адеп-ахлактык жоопкерчилик абдан кеңири чөйрөдө таралган. Коомдун же жамааттын калыптанган социалдык ченемдерди бузуучуга карата кескин мамилеси, моралдык нормаларга карама-каршы келген иш-аракеттерге терс баа берүү болуп саналат.

Бул ченемдер түздөн-түз коомдук жакшылык менен жамандыкты, адилеттүүлүктү, ар-намысты, кадыр-баркты, жакшылыкты кабыл алуудан келип чыгат жана укук бузуучунун жеке жактарынын айрым сапаттарын социалдык баалоонун критерийи катары кызмат кылат. Моралдык жоопкерчилик анын абийирин кетирген каталарын таанууга жана жалпы кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерин так сактоого үндөйт [8, 152-б.].

Ата мекендик жана чет элдик илимдерде юридикалык жоопкерчиликти чечмелөөдө биримдик жок ар

түрдүү чечмелешет. Ар бир автор аны негизги деп эсептеген жактарын баса белгилеп, аны өз алдынча аныктоого аракет кылат.

Көпчүлүк авторлор юридикалык жоопкерчиликти мамлекеттик мажбурлоо чарасы катары түшүнүшөт же аны укук бузуу үчүн берилген жаза менен аныкташат.

Кээ бир изилдөөчүлөр тобу учурдагы юридикалык категориялардын чегинде юридикалык жоопкерчиликти карашат. Алар муну коргоочу укуктук мамилелер катары, белгилүү бир юридикалык милдеттенме, укуктук ченемдердин санкцияларын ишке ашыруу катары кабыл алышат.

Көптөгөн окумуштуулар-жалпы укук теориясы жана юридикалык илимдер тармагындагы адистер юридикалык жоопкерчиликти кеңири мааниде түзүү идеясын колдошот, б.а. укук бузуунун кесепеттери катары гана каралбайт. “Буга далил боло алат”, - дейт М.С. Строгович, - бул юридикалык жоопкерчилик биринчиден адамдын өз милдеттерине жоопкерчиликтүү мамилеси, адамдын мыйзам тарабынан ага жүктөлгөн милдеттерин туура аткарышы үчүн жоопкерчилик. Эгерде милдеттенме аткарылбаса, анда жоопкерчилик анын терс маанисинде келип чыгат-демек, бул “экстремалдуу”, акыркы сөз айкашы, юридикалык жоопкерчилик. Бирок анын көрүнүшүнүн бир гана чөйрөсү эмес, ал мамлекеттик мажбурлоо мүмкүнчүлүгү укуктук ченемдердин негизиндеги» [9, 31-б.].

Бирок, мындай көрүнүш бардык укуктук мамилелердин ар кандай түрлөрүндө чагылдырылган позитивдүү юридикалык жоопкерчилик жанабардык учурлары үчүн акыйкат деп кароого болбойт.

Ал эми В.Н. Кудрявцев мыйзамдуу жүрүм-турумдун эки түрүн айырмалап көрсөтөт; - кабыл алынган жүрүм-турум, ал жүргүзүлүп жаткан аракеттерди укуктук колдоого жана коомдук пайдалуу жүрүм-турумга туура келет, анын натыйжасы укуктук кубаттоо, дем берүү болуп саналат. «Жол берилген жүрүм-турумга белгилүү бир деңгээлде социалдык пайдалуулукка ээ болууга тийиш. Болбосо укуктук жөнгө салуу жолу менен коомго пайда алып келбеген жүрүм-турум аркылуу жүзөгө ашырыла турган мындай коомдук мамилелердин мааниси жок» [10, 35-б.].

И.Н. Смирнов пикири боюнча “Мыйзамдуу жүрүм-турумдун ушул классификациясын сынга алып, өз кезегинде мыйзамдуу жүрүм-турум кадимки жана үлгүлүү деп айырмалайт” [11, 66-б.].

Позитивдүү жоопкерчилик эки тараптын тең кыйыр түрдө олуттуу айырмачылыгын белгилей кетүү керек. Иш жүзүндө, бул позитивдүү жоопкерчиликтин динамикалык бөлүгү, анын кыймылдаткычы

принципи ушул жоопкерчиликтин жигердүү жагы боло алат.

Позитивдүү жоопкерчилик субъекттин белгилүү бир социалдык мамилелер тутумуна катышуусун билдирет, ал коомдук пайдалуу иш-аракеттердин активдүүлүгүн, жүргүзүлүп жаткан бизнестин оптималдуу натыйжаларына жетишүү үчүн кам көрүүнү талап кылат.

Объективдүү түрдө, укуктук каражаттар жазалоо учурунда үлгүлүү жүрүм-турумду камсыз кыла албайт, тескерисинче, мындай коркунуч жеке адамдын социалдык активдүүлүгүн басаңдатат. Буга байланыштуу О.Э. Лейст мындай дейт “Жазалоо коркунучу сөзсүз чыгармачылык демилгени алып келгендиктен, санкциялардын коркунучу астында гана чыгармачыл ишти аткаруу мүмкүн эмес. Анын жигердүү формасында позитивдүү юридикалык жоопкерчиликтин ролу укуктардын кеңири чөйрөсүн камсыз кылуу аркылуу адамдын жигердүү жашоо позициясын, стимулдаштырууга болот” [12, 39-б.].

Юридикалык жоопкерчилик – бул ретроспективдүү жоопкерчилик деген позицияны жактагандар, жигердүү көрүнүштөгү позитивдүү жоопкерчилик укуктук аң-сезимдин категориясы болгон моралдык жоопкерчилик экендигин тастыкташат жана жоопкерчиликти милдеттендирүү катары гана караса, алар менен макул болбой койсо болот, анткени, мамлекеттик мажбурлоо менен камсыз кылынган эмес, демек, анда мыйзамдуу эч нерсе жок.

Бул жоопкерчиликти укуктук окумуштуулар бир тараптуу түшүнүшкөн. Ал эми И.С. Самощенко жана М.Х. Фарукшина, юридикалык жоопкерчилик – бул, биринчи кезекте, мамлекеттин жана коомдун укук бузуучу камтыган мыйзамдын талаптарын аткарууга мамлекеттик мажбурлоо [13, 32-б.].

Жоопкерчилик түшүнүгүн ушул концепция менен чектешип, укуктук ченемдердин санкцияларын ишке ашыруу катары түшүнүшөт, алардын тарапташтары Л.С. Явичжана О.Э.Лейст [14, 114-б.]. Ал эми С.М. Братусянын түшүнүгүнүн оригиналдуулугу “Бул мамлекеттин (же коомдук) мамлекет катары укуктук жоопкерчилик түшүнүгүн негиздеген жана коргогон, мыйзам тарабынан белгиленген тартипте, бузулган милдеттенмени аткарууга мажбурлоо жана мамлекеттик мажбурлоонун таасири астында юридикалык милдеттенме” [7, 9-б.].

С.С. Алексеев белгилегендей, “юридикалык жоопкерчилик” түшүнүгүнүн чегинде, санкциялардан алардын таралышына карата укугу бузулган адамга келтирилген зыянды билдирип, белгилүү бир жогоулардан өтүү милдеттенмесине карата көз карашы.

Мындан тышкары, юридикалык жоопкерчиликтин айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп санкциялардын колдонулушу саналат, алар негизи жазык мүнөзүндө болот [15, 360-б.].

Ошентип, бул көрүнүштү мүнөздөөдө, биз төмөнкү жагдайлардан баштайбыз.

- Юридикалык жоопкерчилик кандайдыр бир укуктук кубулуштардын өзгөчөлүктөрүн ошондой эле алардын расмий аныктыгын жана аларды жүзөгө ашыруунун жол-жоболорун чагылдырат.

- Юридикалык жоопкерчилик укук бузуудан ажыратылбайт, анын кесепетинен келип чыгат.

- Юридикалык жоопкерчилик укуктук санкциялардын колдонулушу менен байланыштуу.

- Юридикалык жоопкерчилик мамлекеттик бийликтин иши, мамлекеттик-укуктук мажбурлоо менен тыгыз байланышта.

Ошентип, укуктук жоопкерчилик – бул жеке, уюштуруучулук же мүлктүк мүнөзүнөн ажыратуу түрүндө көрсөтүлгөн укук ченеми, бузуучуга карата мамлекеттик мажбурлоо чараларын колдонуу дегенди билдирет.

Макаланы корутундоо иретинде айта алабыз *юридикалык жоопкерчиликтин максаты* – мыйзамдын жалпы милдеттеринин конкреттүү көрүнүшү жана аны менен бирге коомдук мамилелердин жөнөгө салуу жана коргоо. Бул максаттар негизинде мыйзамдын жөнөгө салуучу жана коргоочу функцияларын бардыгын аныктайт.

Коргоочу функцияны жүзөгө ашырууда юридикалык жоопкерчиликке тартылгандыктан, анын максаты жалпы түзүлүшү жана коомдук тартипти коргоо катары аныкталышы мүмкүн. Жоопкерчилик белгилүү бир укук бузуучуга карата колдонулат жана күнөөлү үчүн ал жазасын алат [16, 69-б.].

Функциялардын арасында юридикалык жоопкерчилик, биринчиден, жаза, жазалоо. Бул мамлекеттин адамга жасаган мамилеси, укук бузуучунун жабырлануучуга келтирген зыянына жараша. Биринчиден, бул кылмышкерди жазалоо гана эмес. Жаза ар дайым кылмышкерге рухий, жеке жана материалдык оорчулук келтирет. Бул укук бузуучунун укуктук статусун анын укугун жана эркиндигин чектөө жолу менен өзгөртүү жолу, ага кошумча милдеттерди жүктөө жолу менен жүзөгө ашырылат. Ошондой эле жаңы укук бузууларды жасоонун алдын алуу каражаты болуп саналат.

Демек, юридикалык жоопкерчилик кылмыштардын, жоруктардын жана бузуулардын алдын алуу функциясын жүзөгө ашырат. Качан гана мамлекетте жоопкерчилик болсо, ал мамлекеттин өнүгүү

процесси жогору болот жана жарандардын жашоосуна өсүп өнүгүсүнө жакшы шарт түзүлөт деп эсептеймин.

Адабияттар:

1. Кодекс Кыргызской Республики «О Нарушениях» от 13 апреля 2017 года №58. (Введен в действие с 1 января 2019 года). Бишкек 2017. - С. 2-5.
2. Бабаев В.К. Теория государства и права [Текст] / Бабаев В.К. - М.: Юрид. лит., 2011. - С. 500.
3. Абдуллаев М.И. Проблемы теории государства и права [Текст] / П.И. Абдуллаев. - СПб: Питер, 2013. - С. 800.
4. Парамонова И.М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития Текст. / И.М. Парамонова. - СПб., 2001. - С. 209.
5. Денисов Ю.А. Общая теория правонарушения и ответственности. Социологический и юридический аспекты. - Л., 1983. - С. 144.
6. Астемиров З.А. Понятие юридической ответственности Текст. / З.А. Астемиров // Советское государство и право. 1979. - №6. - С. 59-67.
7. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. - М.: Юридическая литература, 1976. - С. 9.
8. Рудковский, Э.И. Свобода и моральная ответственность личности. Текст. / Э.И. Рудковский. - Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. - С. 152.
9. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право, 1979. - С. 31.
10. Кудрявцев В.Н. Дисциплина и ответственность: пути укрепления Текст. / В.Н. Кудрявцев, Б.М. Лазарев // Советское государство и право. 1981. - №6. - С. 35-45.
11. Смирнов В.Н. Обеспечение трудовой дисциплины и бережного отношения к общенародному достоянию средствами трудового права // Проблемы правового регулирования труда в развитом социалистическом обществе. - Л., 1984. - С. 66.
12. Лейст О.Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушение Текст. / О.Э. Лейст // Правоведение. - 1977. - №3. - С. 31-39.
13. Самошенко И.С., Фарукшин М.Х. Сущность юридической ответственности в советском обществе. - М., 1974. - С. 32.
14. Явич Л.С. Право и социализм. - М., 1982. - С. 114.
15. Алексеев С.С. Общая теория права Текст. / С.С. Алексеев. - М., 1981. - Т.1. - С. 360.
16. Иванов А.А. Цели юридической ответственности, ее функции и принципы Текст. / А.А. Иванов // Государство и право. - 2003. - №6. - С. 66-69.